

“...ЭСФИРЬ БОРИСОВНЕ ПОКЛОН...”
(Невідомий лист Лесі Українки)

1927 р. видавництво “Книгоспілка” готувало до друку 12-томне видання “Творів” Лесі Українки. Климент Квітка, розшукуючи тоді не відомі йому творчі рукописи письменниці, попросив родину Комарових спробувати віднайти в Одесі колишню знайому Лесі Українки на прізвище Хуторська. Окрім свідчення, що ця одеситка за професією була медичним працівником, К.Квітка мав також далеко не певні дані про те, що Леся Українка могла лишити їй свої рукописи (Лист Ольги Косач-Кривинюк до К.Квітки з Одеси в Київ від 1 серпня 1927 р.¹). Того року влітку Ольга Косач-Кривинюк також намагалася в Одесі довідатися про Хуторську в “адресованому бюро та в спілці медсанпраці” (не знаючи ні імені, по батькові, ні віку розшукуваної). Пам’ятаючи про дбайливе ставлення Лесі Українки до своїх творчих рукописів, сестра Ольга все ж висловила подив: чому, залишаючи свої автографи знайомій одеситці, письменниця “не доручила нікому з Комарових якийсь поклопотатися за них”².

Наступне десятиліття для Ольги Косач-Кривинюк сплигло в невтомних пошуках автографів Лесі Українки, документальних свідчень про неї та її оточення. Під час написання праці “Леся Українка: Хронологія життя і творчості” (1934–1944) вона вже мала у своєму розпорядженні оригінал єдиного листа Хуторської, господині пансіонату в Гелуані (Єгипет), надісланого Лесі Українці 6 (ст. ст.) жовтня 1912 р. в Кутаїсі. Зміст листа пані Хуторської авторка “Хронології” коротко переказала, не називаючи імені, по батькові кореспондентки (певне, дані про неї в Ольги Косач-Кривинюк залишалися дуже обмеженими): господиня гелуанського пансіону сповіщає про розмір місячної оплати за кімнату, просить письменницю заздалегідь повідомити про свій приїзд, нагадує про спільних знайомих³.

Доля цього листа (і вищезгаданого листа Ольги Косач-Кривинюк до К.Квітки), як і багатьох інших оригіналів, поданих у “Хронології” повністю чи побіжно переказаних, залишалася невідомою до того сенсаційного моменту, коли в Слов’янській бібліотеці (Прага) було виявлено архів, який сестра письменниці лишила 1944 р. у Празькому музеї визвольної боротьби України⁴. Вона сподівалася в моторошних умовах війни на збереження цих дорогоцінних документів. Тепер ці тексти видруковано у згаданому збірнику “Листи так довго йдуть...”. Уперше опублікований тут лист Е.Б.Хуторської до Лесі Українки, датований 19 (н. ст.) жовтня 1912 р., підтверджує наше припущення, що існувало листування письменниці з “хазяйкою” вілли “Тевфік” у Гелуані (мабуть, нерегулярне): у пансіоні Леся Українка лікувалася під час усіх трьох приїздів до Єгипту. Одеситка Хуторська Есфір Борисівна була лікарем-акушером і саме як лікар починала свою роботу в Гелуані (очевидно, спромоглася згодом придбати тут скромний за доходами пансіон “Villa Tewfik”).

Найімовірніше, вони познайомилися навесні 1910 р. в Гелуані й упродовж трьох наступних років, які залишалося прожити Лесі Українці, мали з перервами на літо десять довгих місяців щоденного, найближчого спілкування (1910 р. – квітень – травень; 1911 р. – березень – квітень; 1912 р. – листопад – грудень; 1913 р. – січень – квітень). У квітні 1910 р. Е.Б.Хуторська ще працювала лікарем на віллі “Тевфік” (а господарем цього пансіону був тоді власник вілли “Континенталь”, де Леся Українка мешкала з 29 листопада 1909 року). Їй довелося

¹ Листи так довго йдуть...: Знадоби архіву Лесі Українки в Слов’янській бібліотеці у Празі / Упоряд., передмова та примітки С.Кочерги, післямова О.Сліпушко. – Нью-Йорк, 2002. – С.246–247.

² Там само. – С.247.

³ Косач-Кривинюк О. Леся Українка: Хронологія життя і творчості. – Нью-Йорк, 1970. – С.858–859.

⁴ Див. також: Лариса Петрівна Косач-Квітка (Леся Українка): Біографічні матеріали. Спогади. Іконографія / Автор проекту, вступної статті і коментаря Т.Скрипка. – Нью-Йорк – Київ, 2004. – С.137–138.

переїхати з “Континенталю”, бо пансіон з квітня закривався. У новому пансіоні “Тевфік” письменниця у квітні “викінчувала (властиво, вигладжувала) торік дописану драму з перших віків християнства “Руфін і Прісцілла”⁵.

З дороги додому, перебуваючи на пароплаві, Леся Українка пише 9 (ст. ст.) травня 1910 р. листівку Марії Охріменко до пансіонату “Тевфік”, у тексті якої зустрічаємо першу згадку про Е.Б.Хуторську: “Єсф[ирь] Бор[исовне] поклон...”⁶.

На початку 1911 р. стан здоров’я письменниці різко погіршився, і з неймовірними зусиллями вона вдруге добралася до Гелуана, зупинившись знову на віллі “Континенталь”. Напади хвороби нирок виснажували до краю, а тут додалася ще й інша прикра обставина: доводилося підніматися на другий поверх. Тому на початку березня 1911 р. Леся Українка вдруге переселяється на віллу “Тевфік”, де пані Хуторська вже була господинею. У листі до матері від 9 березня 1911 р. поетеса втішається, що її поселено на першому поверсі “та ще й з двома вікнами на південь і на захід — ясніше вже не може бути, як у моїй хаті! І коштує мене тут хата й утримання (утр[имання] добре: 5 раз на день їсти дають і варять гаразд) 120 р. на місяць. По тутешньому се зовсім дешево. До того ж маю завжди широкий вид на нільську долину з пірамідами, що теж чимало для мене значить” (12, 339).

За три тижні трохи поліпшилося здоров’я. “Я тепер маюся нічого собі, т° нормальна; нападів нема. Таки велике діло Єгипет, коли ніхто не псує пробування в ньому” (з листа Лесі Українки до сестри Ольги від 30 березня 1911 р. (12, 344).

Уже перед від’їздом (7 квітня 1911 р.) письменниця згадала в листі до сестри Ольги про спілкування з братом “моєї тутешньої хазяйки” (судячи з контексту згаданого листа Е.Б.Хуторської до Лесі Українки від 19 жовтня 1912 р., його звали Віктором Борисовичем).

Саме в жовтні 1912 р. письменниця писала з Кутаїсі поки що не знайдений лист до пані Хуторської, на який “хазяйка” пансіону відповіла 19 жовтня сердечним запрошенням на лікування.

У листах письменниці останнього піврічного перебування в Єгипті (листопад 1912 — квітень 1913) детально зафіксовано напрочуд людяну, дбайливу обстановку, яку створювала господиня вілли для тяжкохворої. Е.Б.Хуторська впродовж трьох років була свідком невідворотного згасання фізичних сил Лесі Українки та її непоборного прагнення творити. Від тієї першої миті приїзду, про яку поетеса писала Ользі Кобилянській: “[хтось] прийшов у хату (у свою давно знайому Villa Tewfik), бухнув на ліжко в першій-ліпшій покої — і заснув, так заснув, наче зроду не спав!” (12, 455), — і до їхнього прощання 1 травня 1913 р., як свідчать листи, господиня-лікар намагалася максимально полегшити стан хворої: гранично зменшила плату за утримання (з 120 до 80 р.), забезпечила прекрасним доглядом і харчуванням, а головне — запропонувала ідеальне помешкання, “добре знаючи” Лесю Українку. Ось як малювала поетеса в листі до Ольги Кобилянської краєвид з веранди своєї сонячної, південно-східної кімнати (вона цього разу вже не змогла “зложити навіть візити Великому Сфінксу та пірамідам”): “[...] хтось тепер може тільки лежати (як сидить, то вже щастя) [...] проте ж і на лежачих світить сонце і дивляться зорі, і дорогий пурпур єгипетського заходу видно їм, і золота пустиня снує свої гарячі полудневі мрії перед їх очима — те все ще не заказано мені [...]” (12, 461).

Не заказано було письменниці тоді вивчати іспанську мову за “самоучителем” і найбільше — спілкуватися з друкованим словом (хоча в глибині очей часом також відчувала різкий біль). Перед від’їздом турбувалася про перевезення накопичених за півроку книжок, журналів, прискіпливий перегляд яких на кордоні завжди змушував її вистоювати годинами на митниці. Тепер же їй від слабкості

⁵ *Українка Леся*. Збір. творів: У 12 т. — Т.12. — К., 1979. — С.312. Далі зазначаємо том і сторінку видання.

⁶ Оригінал листівки зберігається в Ялтинському музеї Лесі Українки; цитуємо з фрагмента її фотокопії, що зберігається у Відділі рукописів Інституту літератури імені Т.Г.Шевченка НАН України (далі у тексті — ІЛ). — Ф.2. — №1591.

кожна зайва хвилина стояння була вкрай болючою. Тому й звернулася Леся Українка до Е.Б.Хуторської з проханням переслати її книжки бандероллю в Одесу на ім'я Галини Комарової (якій у листі письменниці пояснювала: багаж із книжок та журналів “нехай собі переглядають на пошти”. — 12, 440).

Саме з цим проханням про пересилку книжок і зв'язаний не відомий досі лист письменниці від 2 жовтня 1913 р. до пані Хуторської, що зберігається у фонді Лесі Українки Відділу рукописів Інституту літератури (ІЛ. — Ф.2. — №1529). Автограф залишився непоміченим і під час упорядкування 10-томного (1963—1965) та 12-томного (1975—1979) видання спадщини письменниці, можливо, тому, що порівняно пізно надійшов до фонду Лесі Українки — у 1955 р.:

Одесса Княжеская ул., №15

*Анне Ефимовне Абесгус
(Просят передать Э.Б.Хуторской)*

2. IV. 1913. Кутаис. Джаяновский пер., дом Кикодзе.

Дорогая Эсфирь Борисовна! Где Вы? Я справлялась, проезжая второй раз Одессу, о Вас по телефону — мне сказали: “Ждём со дня на день”. Но я в тот же день (13 мая) уехала и не знаю дальше, что было. В Одессе мне дали одну бандероль книг, которые Вы должны были послать, а больше никто ничего мне не передавал. Посылали ли Вы их, или м[ожет] [быть] взяли с собой, когда ехали сами? Будьте добры, напишите, а если не посылали, то пошлите теперь по выставленному вверху адресу на моё имя.

Я, как видите, опять на Кавказе и — увы! — на неопределённое время. Все наши планы провалились. Здоровье моё уже успело изменить: то постоянно повышена t° (нередко выше 38), общее состояние тоже ухудшилось, бациллы опять есть и белок увеличился...

А как Вы устроиваетесь? Где наши зимние соседи? Я никому не писала, а надо бы. Целую Вас и Дарочку, привет Вашей маме.

Ваша Л.Квитка

Один з останніх листів Лесі Українки короткими фразами відображає теплі, людяні стосунки двох жінок, неприховану “гарячу” довіру, що панувала між ними. Лист справді не розрахований для сторонніх очей, бо писався ще й лікареві, який умів допомагати...

А щодо пересилки книжок зауважимо: лист оповіщає, що одна бандероль з книжками, надіслана пані Хуторською, все-таки надійшла до Комарових. Можна припустити, що решта книжок в іншій бандеролі було затримано поштовою цензурою (недарма письменниці слушно згадувала про неї в листі до Г. Комарової).

Як виявилось, цей лист надіслала до Інституту літератури з Ленінграда дочка Е.Б.Хуторської Дарія Ісаївна Хуторська на прохання Марії Дем'янівни Деркач. Дарія Хуторська (“дитина хазяйки”, “Дарочка”, за висловами Лесі Українки) зберегла в пам'яті образ Лариси Петрівни. Подаємо її лист:

Ленинград. 12 / II 1955 г.

Многоуважаемая тов. Деркач М.Д.!

Я получила Ваше письмо с просьбой переслать сохранившееся у меня письмо, написанное Ларисой Петровной.

С большим удовольствием я это письмо передаю в дар литературному институту, в котором хранится корреспонденция Ларисы Петровны.

Моя мать, Эсфирь⁷ Борисовна Хуторская, постоянно жившая в г. Одессе, лечилась в Египте, в Гелуане, тогда же, когда и Лариса Петровна.

Из рассказов матери я помню, что Лариса Петровна проживала у матери и что были они в дружеских отношениях.

⁷ У дослідженнях помилково вжито ім'я “Ельфір”: Мороз М.О. Літопис життя та творчості Лесі Українки. — К., 1992. — С.509; “Листи так довго йдуть...: Знадоба архіву Лесі Українки в Слов'янській бібліотеці у Празі. — С.151, 152; “Іменний покажчик” у 12-ому томі “Зібрання творів” Лесі Українки (1979), подає такі ініціали Хуторської: “Я.Б.” (С. 645).

1913 р.

“[...] Любительські знімки, що зробив д. Юрій Приходько-Тесленко у Києві в маю 1913 року, [...] незадовго до смерті Лесі, [...] незвичайно гарні по техніці, але вирази на них не правдиві і випадкові. В сій опінії я розходився з самою Лесею – вона находила сі знімки вповні влучними”.

(Квітка Кл. На роковини смерті Лесі Українки // Спогади про Лесю Українку. – С.223).

Письмо Ларисы Петровны, адресованное моей бабушке для передачи матери, написано 2 / VI 1913 г. в г. Кутаисе, это, очевидно, одно из последних писем, так как в июле 1913 г. Лариса Петровна умерла. Из этой открытки видно, что, невзирая на тяжёлое состояние здоровья, Лариса Петровна до последних дней была занята работой, интересовалась книгами, просила выслать оставшиеся, видимо, у матери ещё книги. Это также подтверждается рассказами матери о том, что Лариса Петровна, несмотря на запрещение врачей, лёжа в постели, обложенная книгами, постоянно писала не зная отдыха.

В 1913 году мне было 8 лет, я помню Ларису Петровну, когда она была у нас в Одессе (даты не помню), худой, бледной, прихрамывающей с палочкой, и с кружевными митенками (полуперчатки) на руках.

“Целую Вас и Дарочку⁸, привет Вашей маме. Ваша Л.Квитка”. “Дарочка”, это я, зовут меня Дарьей Исаевной Хуторской, в семье звали Дарой, в детстве “Дарочкой”.

Воспоминания моей матери, по всей вероятности, были бы более полными и интересными, так как мать жила вместе с Ларисой Петровной в Гелуане, но она умерла в г. Одессе в 1928 г.

Сейчас узнав из Вашего письма о хранящейся в Институте литературы корреспонденции Ларисы Петровны, посылаю в дар это письмо, как одно из последних перед смертью и представляющее интерес для биографии Ларисы Петровны.

Хранили это письмо моя мать и я из глубокой памяти к Ларисе Петровне.

Прошу Вас не отказать в любезности подтвердить получение письма. С искренним приветом уважающая Вас Д.Хуторская.

P.S. Адрес мой: Ленинград, Чайковского, д.33, кв. 19.

Приєднаємо і ми до висловленої в листі поваги свої вдячні слова на ім'я невтормного дослідника Марії Дем'янівни Деркач, чистої, жертвовної людини, невсипущими пошуками якої було розшукано і збережено чимало безцінних творчих автографів.

⁸ У тексті листа Е.Б.Хуторської до Лесі Українки (“Листи так довго йдуть...” – С.152) помилково прочитано: “Дарочка”.